

УДК 821.161.2.08-32:811.161.2'367.4

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.29.1.53>

ЕКСПРЕСІОНІСТИЧНІСТЬ НОВЕЛИ В. СТЕФАНІКА «КАМІННИЙ ХРЕСТ» КРИЗЬ ПРИЗМУ СИНТАКСИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕКСТУ

EXPRESSIONISTIC OF V. STEFANYK'S SHORT STORY "STONE CROSS" THROUGH THE PRISM OF SYNTACTIC ORGANIZATION OF THE TEXT

Ленська С.В.,

orcid.org/0000-0002-9061-2777

доктор філологічних наук,

професор кафедри української літератури

Полтавського національного університету імені В.Г. Короленка

Стаття присвячена дослідженню особливостей організації синтаксичного рівня новели В. Стефаніка «Камінний хрест», а саме особливостей функціонування сурядних словосполучень з їхньою проекцією на розкриття ідейного спрямування твору. Особливу увагу звернено на виявлені в новелі домінантні риси експресіонізму, а саме: зацікавленість глибинними психічними процесами головного героя, відсутність детальних описів зовнішнього портрета персонажа, прагнення збагнути причини тяжкості людського життя, експлікацію найвищих виявів страждання, переважання сірих кольорів буденності, символізм. Окрім зовнішньої теми еміграції селян до Канади в пошуках кращої долі, новела має глибокий філософський підтекст, пов'язаний з ідеєю всезагального зв'язку всього суцього у світі. З'ясовано, що єдність із землею викликана по-справжньому динамічно-експресивною, але й дуже тяжкою працею. Вражаючими є символи новели: горб, хрест, танець. Горб уособлює тяжку працю й безталанність, танець – смерть, прощання із рідною землею, камінний хрест – символ терпіння і титанічної марної праці. Примітно, що образ хреста має алюзію на біблійний образ і втілює ідею про страдницьку долю селянина, який усе життя пропрацював на своїй землі і змушений йти в пошуках кращої долі, що також корелює із біблійною оповіддю про пошук іудейським народом «землі обітованої». Звертає на себе особливу увагу той факт, що танець, у який кинувся Іван Дідух, є полькою. Автор майстерно трансформував цей веселий за своєю природою різновид танцю для розкриття кульмінаційного психічного напруження головного героя. Доведено, що в реалізації означеної вище ідеї важливу роль відіграє синтаксичний рівень новели. Реченням притаманний динамізм, незавершеність думки, емоційність. Їхніми невід'ємними елементами є сурядні словосполучення, які, функціуючи в межах реченнєвої структури, зорієнтовані на виконання прагматичної мети. Установлено, що сурядні синтаксеми беруть участь у творенні художньої образності новели й розкритті ідейної спрямованості. Домінувальними типами є дво- та трикомпонентні сурядні словосполучення, у яких зреалізовано: 1) єднальні відношення без уживання сполучників та за допомогою сполучників *і, ні...ні*; 2) протиставні відношення зі сполучником *але*; 3) приєднувальні відношення зі сполучником *та й*.

Ключові слова: експресіонізм, новела, сурядне словосполучення, сполучниковий зв'язок, безсполучниковий зв'язок, сурядні сполучники, єднальні відношення, приєднувальні відношення.

The article is dedicated to the study of the peculiarities of the organization of the syntactic level, namely, the co-ordinate phrases, in the short story "The Stone Cross" by V. Stefanyk with their projection on the disclosure of the ideological direction of the work. The author highlights the dominant features of expressionism realized in the work, including: interest in

the deep mental processes of the protagonist, lack of detailed descriptions of the external portrait of the hero, the desire to understand the causes of the severity of human life, the expression of suffering in its highest form, the dominance of gray colors of everyday life, symbolism. In addition to the direct theme of peasants' emigration to Canada in search of a better life, the novel has a deep philosophical connotation associated with the idea of the universal interconnectedness of everything in the world. It is revealed that unity with the earth is caused by truly dynamic and expressive, but also very hard work. The symbols of the story are striking: a hill, a cross, and a dance. The hill represents hard work and fortuneless life; the dance represents death, farewell to the native land; the stone cross is a symbol of patience and titanic futile labor. It is noteworthy that the image of the cross has an allusion to the biblical image and embodies the idea of the suffering fate of a peasant who has worked on his land all his life and is forced to leave in search of a better life, which also correlates with the biblical story of the Jewish people's search for "the promised land". Particularly noteworthy is the fact that the dance Ivan Didukh threw himself into is the polka. The author has skillfully transformed this cheerful by its nature type of dance to reveal the culminating mental stress of the protagonist. The syntactic level of the novel plays an important role in revealing such an overarching idea. The sentences are characterized by dynamism, incompleteness of thought, and emotionality. Their important elements are the co-ordinate phrases, which function within the sentence structure and realize their pragmatic aspects. It has been established that the co-ordinate syntaxes participate in the creation of the artistic imagery of the short story and the disclosure of the ideological orientation. The dominant types are two- and three-component co-ordinate phrases, which realize: 1) connecting relations without conjunctions and with the help of conjunctions *і, ні...ні*; 2) oppositional relations with the conjunction *але*; 3) connecting relations with the conjunction *та й*.

Key words: expressionism, short story, co-ordinate phrase, conjunctive connection, non-conjunctive connection, co-ordinate conjunctions, copulative relations, joining relations.

Постановка проблеми. «Василь Стефаник, може, найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка... Стефаник – абсолютний пан форми... Його оповідання пливе, бачиться, спокійно, з елементарною силою, але, власне, сею елементарною силою воно захоплює й нашу душу» [6, с. 50], – таку високу оцінку І. Франко дав письменнику, чия новела «Камінний хрест» поруч із творами Ф. Кафки, Й. Бехера, Р. Рільке, Е. Толлера є неперевершеним зразком втілення експресіонізму в літературі. Твір закумулявав усю глибину потрясінь, які переживала Галичина наприкінці XIX – поч. XX ст. Окрім новаторства в плані змісту, В. Стефаник «освіжив» і план форми новели, синтезувавши ознаки поетичного й власне-прозового синтаксичного жанру. Як слушно зауважує А. Загнітко, «слово у прозі В. Стефаника перебуває у найнапруженішій формі, оскільки її тло характеризується поєднанням загальнолітературної, народно-розмовної та поетично-напруженої стихій» [1, с. 109]. Так, у новелі «Камінний хрест» кожен компонент реченневої структури є максимально навантаженим. Особлива роль відведена сурядним словосполученням, формально-граматична й семантико-синтаксична організація яких на тлі розгляданого твору залишається досі не описаною.

Аналіз останніх досліджень. Проза В. Стефаника викликає непідробний науковий інтерес упродовж багатьох десятиліть. Творчий доробок письменника в контексті літературного процесу досліджено в працях М. Моклиця, Р. Мовчана; епістолярна спадщина митця простудійована в розвідках С. Кочерги, Є. Барана; М. Вишняк, С. Процюк, О. Рисак, М. Ткачук проаналізували індивідуальну манеру й стиль В. Стефаника; мовний рівень новелістики представлено в лінгвістичних студіях М. Антоновича,

С. Богдана, Г. Василевича, О. Демської, В. Лазаровича. Попри значну кількість праць, сучасні мовознавці й літературознавці, історики й культурологи виявляють недосліджені аспекти художнього дискурсу відомого українського експресіоніста або пропонують їхнє нове прочитання. Доцільно зауважити, що в мовознавчих студіях, присвячених новелі «Камінний хрест», основний акцент зроблено на дослідженні багатого лексичного складу, зокрема фразеологізмів й діалектизмів, типології речень та особливостей їхньої організації, проте поза увагою лишаються поліфункційні сурядні синтаксеми дореченневого рівня.

Постановка завдання. Метою пропонованої роботи є аналіз репрезентативних можливостей сурядних словосполучень як невід'ємних компонентів цілісної структури речення та їхньої ролі в експлікації експресіоністичних домінант новели В. Стефаника «Камінний хрест».

Виклад основного матеріалу. Модерністське оповідання «Камінний хрест» посідає особливе місце у творчому доробку В. Стефаника не лише тому, що це єдиний його твір, присвячений темі еміграції, а й через багатство ідейного спрямування та оригінального сюжету. На перший погляд, композиція є простою, складається із чітко структурованих семи розділів, однак у новелі кожна деталь, кожна репліка має глибокий смисл з експресіоністичним підмурком. Можна віднайти деякі спільні риси між імпресіонізмом та експресіонізмом, адже ці обидва напрями зорієнтовані на дослідження внутрішнього світу героя, однак із різними проєкціями. На думку В. Пахаренка, «головна розбіжність між імпресіонізмом та експресіонізмом – у світогляді. Перший перебував ще значною мірою у силовому полі реалістичної настанови. Як і реалісти, імпресіоністи

намагалися об'єктивно пізнати світ, – лише не через типізацію чи розкриття спадкових та соціальних причин явищ, а через відтворення моментальних і скороминущих вражень від дійсності, через її атомізацію...» [2, с. 305]. Експресіоністи ж переконані, що, навпаки, «не треба атомізувати об'єктивну дійсність, бо і мистецтво, і дійсність кореняться у тому самому середовищі – в духові. Тому лише своєю творчою та духовною інтуїцією митець може сягнути об'єктивного пізнання світу та надати виразу, себто експресії, абсолютному і духовному – цій справжній реальності, що зохвана поза зовнішньою видимістю явищ і речей довколишнього світу» [Там само]. Особливий інтерес експресіоністів викликала ідея про всезагальний взаємозв'язок усього суцього у світі. Саме про це йдеться в новелі «Камінний хрест». Звертає на себе увагу організація синтаксичних структур, зокрема сурядних словосполучень, за допомогою яких зреалізовано згадане вище бачення світопорядку.

Усе своє життя Іван Дідух працював на горбі, який символізує тяжку працю і знедоленість, що підкреслено двокомпонентним сурядним словосполученням *А всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле* [5, с. 46]. Семантичний обсяг компонентів цієї синтаксеми вирізняється особливою експресивністю, оскільки на формально-граматичному рівні вони репрезентовані якісними прикметниками найвищого ступеня порівняння з еднальними відношеннями. Сурядні одиниці є допоміжним засобом у зображенні горба як чогось певною мірою містичного: *На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень; Ніхто не орав його і не сіяв, і межі ніякої на нім не було* [5, с. 46]. Для Івана горб став своєрідною квінтесенцією життя, герой відчуває через нього єдність із землею, досягнуту тяжкою працею. Недарма тінь Івана, яку видно було з горба, також нагадувала велетня: *По тих нивах залягала тінь Іванова, як велетня, схиленого в поясі* [5, с. 47]. Герой, справді, як велетень, був творцем мікрокосмосу на горбі, подібно до Бога-Творця Всесвіту, і відчував нерозривну єдність з ним: *Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таким ніколи не перебаную* [5, с. 47]. Ужите в реченні протиставне ускладнене сурядне словосполучення увиразнює цінність горба для Дідуха. Єдність зі світом простежується також через образ коня. По-перше, Іван разом із цією твариною тяжко працював на горбі все життя, по-друге, сама постать героя

порівнюється з конем. Часом образ героя відверто потворний, однак «письменник у негарному розкриває гарне – красу експресивного руху життя всього світу. Іван при праці також зображений засобом з арсеналу потворного: він уподібнений до коня, якого звичайно б'ють, аби той тягнув віз угору» [5, с. 314]. Потворне ж у творі допомагає з'ясувати цілісний колорит світу й життя. У цьому контексті важливу зображальну функцію виконують сурядні словосполучення: *То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однако і на коні, і на Івані жили виступали, однаково їм обом під гору посторонки моцувалися, як струнви, і однако з гори волочилися по землі; І кінь, і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч* [5, с. 45]. Тяжку працю головного героя увиразнюють такі сурядні синтаксеми: *Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня; Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився* [5, с. 45]; *Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицьки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не зносили його в яруги* [5, с. 46–47].

Експресіонізм, подібно до інших модерністських стилів, не акцентує на зовнішньому портреті, натомість головна увага зосереджена на внутрішніх переживаннях і на тому, у який спосіб вони екстрапольовані назовні. Так, у новелі відсутні розгорнуті описи героїв, зокрема дружина Івана Дідуха зображена кількома штрихами, згенерованими сурядним двокомпонентним словосполученням: *Прийшла Іваниха, старенька і сухонька* [5, с. 50]. Мало чого привабливого і в ескізному портреті самого Івана, якого прозвали Переломаним за його поставу, згорблену від тяжкої праці: *Він ішов зі старою, згорблений, в царговім, сивім одінню і щохвиля танцював польки* [5, с. 55]. У наведеному прикладі примітною є організація словосполучень. По-перше, спостерігаємо два ряди *ішов і танцював* та *згорблений, в царговім, сивім (одінню)*, які вкомплектовані в такий спосіб, що другий ряд функціонує «всередині» першого, ніби підпорядковуючись йому. По-друге, підібрані конститuentи виконують експресивну функцію і дають можливість читачеві візуалізувати нещасну й виснажену постать Дідуха.

Стан внутрішньої напруги героя спочатку репрезентовано дещо розмито, але з деякою інтригою. Для цього використано відповідні синтаксеми: *Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видно, каменів, бо слова*

не годен був заговорити [5, с. 47]; **Не договори- вав і не пив до нікого, лиш тупо глядів наперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою потакував** [5, с. 48]. Поступово внутрішні переживання з більшою інтенсивністю прориваються назовні. Така динаміка експлікована різними синтаксичними конструкціями, зокрема й сурядними словосполученнями: **Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як добнею, і бився в груди** [5, с. 49]. Все, що накопало всередині старого, нарешті виплеснуло через танець. Як уважають літературознавці, танець у новелі має особливе сакральне значення. «В останньому танці родини Дідухів мистецтво рухів досягає свого апогею: пластику людського тіла пронизує експресія» [3, с. 190]. «Рух людського тіла – це один із актів його творчості. Для того, щоб стати способом спілкування, танцювальна творчість потребує зворотного зв'язку, який здійснюється через відповідні тілорухи інших людей. Але справжнім спілкуванням стає лише тоді, коли рухи кожного танцюриста відтворюють його внутрішній психічний стан, стаючи його експресивним засобом виразу» [4, с. 5]. Саме таку функцію і виконує танець, адже за його допомогою Іван передає свої емоції: **Ймив стару за шию і пустився в танець** [5, с. 55]. Парадоксальним видається той факт, що В. Стефанік для свого героя обирає польку як різновид танцю. Відомо, що для неї характерні жвавість, веселий тон, а в новелі вона супроводжує зовсім не радісну подію – прощання із рідною домівкою. Однак її динамізм максимально розкриває вир емоцій та переживань, які переповнюють головного героя.

Увесь сюжет твору розгортається на тлі пригніченого настрою смерті. Варто зауважити, що і тут письменник втілює один із концептів експресіонізму, адже для митців цього стилю «характерна віталізація смерті, себто зображення смерті, що постійно перетворюється на життя, підкреслення руху, зусиль волі у момент кончини. У їхньому трактуванні смерть – щораз новий початок вічного становлення» [2, с. 311]. У новелі ніхто не помирає, однак дійство із прощання Івана з односельцями нагадує проводи небіжчика. Скрізь відчувається дух смерті: образ могили, прощання схоже на голосіння, хрест на горбі, фінальний танок. До того ж хрест на горбі сприймається як хрест на могилі: **Ви знаєте, я собі на своїм горбі хресток камінний поклав** [5, с. 51]. Сурядна синтаксема посилює експресивність цього символу: **Гірко-м го віз і гірко-м го наверх вісаджував, але-м поклав**

[5, с. 51]. Могила є наскрізним образом, на який читач натрапляє впродрвж усього сюжету. Вона завжди ніби «осторонь», але завжди нагадує про смерть, яка чекає на кожного: **І показав їй через вікно могилу** [5, с. 51]. Еміграція до Канади сприймається Іваном як подорож у царство смерті: **А то ті, небого, в далеку могилу везу** [5, с. 51].

Є у новелі також алюзія на прощальні молитви-сповідання: **Не раз, як днинка кінчилася, а я впаду на ниву та й ревно молюси до Бога: Господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба бих не міг ні руков, ні ногов кинути** [5, с. 52]. Звертають на себе увагу використані в цьому фрагменті сурядні словосполучення. Перше **впаду та й молюси** на формально-граматичному рівні є зразком сурядного двокомпонентного словосполучення із приєднувальним сполучником. Саме засіб конекції **та й** передає відтінок безталанної долі. Друге **ні руков, ні ногов** – репрезентує модель двоскладного сурядного словосполучення із єднальним відношенням. Воно також має особливий зміст: герой зарікається працювати до останнього подиху, хіба що ноги та руки вже будуть неспроможні функціонувати. Хоч і не приніс горб Іванові щастя та заможність, лише забрав усе здоров'я, однак герой не може розлучитися з ним. Це ще один зразок експресіоністичних ідей про те, що людина й природа утворюють єдність.

Як було зазначено вище, для розгляданого модерністського напряму певним постулатом є своєрідне бачення опозиції прекрасного і потворного, але вони становлять органічну цілісну основу буття. Так, горб, з одного боку, приніс багато нещастя Іванові Дідуху, а з іншого, – герой став його частинкою, розлука з ним видається подібною до смерті. Сурядна синтаксема **Йй, як не побіжу, як не побіжу на свій горб!... Посидів, посидів довгенько – та й ялось ми легше стало** [5, с. 52] виразно експлікує цю ідею.

Висновки. Новела «Камінний хрест» В. Стефаніка вражає не лише своїм глибоким філософським підтекстом – виразником експресіоністичного світогляду та світосприйняття, а й рівнем синтаксичної організації, який, безперечно, корелює із художньою образністю твору й одночасно є її невід'ємним елементом генерування. Сурядні словосполучення, які функціують у складі речених конструкцій новели, ще раз підтверджують свій важливий семантичний потенціал як засобів розкриття домінантних особливостей художнього дискурсу В. Стефаніка. Типовими є конструкції з єднальним безсполучниковим та сполучниковим

зв'язком, що почасти перебувають у тісній взаємодії. Особливою ж експресією наділені одиниці з приєднувальними сполучниками, що слугують

для репрезентації граничних виявів характеротворення персонажів і можуть бути предметом подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загнітко А. Особливості прозового синтаксису В. Стефаника. *Стефаниківські читання. Вип. 2.* Івано-Франківськ, 1993. С. 109–111.
2. Пахаренко В. Українська поетика. Черкаси : «Відлуння – Плюс», 2009. 416 с.
3. Рева Т. В. Художня модифікація міфоритуального танцю в новелі Василя Стефаника «Камінний хрест». *Філологічні студії : збірник наукових праць студентів.* Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. С. 187–194.
4. Роговик Л.С. Психологія танцю : навч. посіб. К. : Главник, 2007. 304 с.
5. Стефаник В. Камінний хрест : новели / глосарій В. Г. Яськова. Харків : Фоліо, 2013. 576 с.
6. Франко І. Я. Українсько-руська література. *Василь Стефаник у критиці та спогадах / упоряд. Ф. Погребенник.* Київ : Дніпро, 1970. 482 с.